

Lizarrako lurraldearen antolamendua eta Lizarraren sorrera

Javier ILUNDAIN CHAMARRO
Errioxako Nazioarteko Unibertsitatea

Aurkibidea

I. SARRERA. II. DEIOKO LURRALDEA. 1. Lizarrarako herrixka eta tenentzia. 2. Lizarraren sorrera. III. ONDORIOAK. IV. BIBLIOGRAFIA.

I. SARRERA

1990. urtean Martín Duquek¹ 1076. urtera aurreratu zuenetik Nafarroako lehen burguaren sorrera, ahalegin asko egin izan dira Lizarraren jatorrian sakontzeko, haren estatutu juridikoa, herriaren forma eta biztanleen profil sozio-linguistikoa zeintzuk izan ziren argitzearren. Zentzu horretan, proposamen interesgarrienak zuzenbidearen historiari², elizaren historiari³, linguistikari⁴ (onomastikaren arloan bereziki⁵) eta arkeologiari esker sortu dira⁶.

---

¹ MARTÍN DUQUE, Á. J., La fundación del primer burgo navarro: Estella, *Príncipe de Viana*, 190 (1990), 317-328 or.

² BARRERO GARCÍA, A.M., La difusión del Fuero de Jaca en el Camino de Santiago. *El fuero de Jaca: estudios*, Zaragoza: El Justicia de Aragón, 2004, 111-160 or.; PAVÓN BENITO, J., Fuero de Jaca y Fuero de Estella. Observaciones críticas. *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaca en la Corona de Aragón (siglos XII-XVIII)*, 3. liburukia, Zaragoza: Aragoiko Gobernu, 1993, 341-355 or.

³ GOÑI GAZTAMBIDE, J., *Historia eclesiástica de Estella* (II. eta II. liburukiak), Iruñea: Nafarroako Gobernu, 1990-1994; JIMENO ARANGUREN, R., *Terras a suis reperitur semper esse possessas: la Iglesia en Tierra Estella en la Edad Media*, Iruñea: Lamiñarra, 2007.

⁴ GONZÁLEZ OLLÉ, F., Etimología del topónimo Estella, *Príncipe de Viana*, 190 (1990), 329-344 or.; CIÉRBIDE, R., La lengua de los francos de Estella, *Sancho el Sabio: Euskal kultura eta ikerketa aldizkaria*, 3 (1993), 115-148 or.

⁵ CIÉRBIDE, R., En torno a las denominaciones de la ciudad de Estella, *Fontes linguae vasconum: Studia et documenta*, 51 (1988), 53-58 or.; CIÉRBIDE, R., Onomástica personal de los francos de Estella (1090-1222), *Actas de las III Jornadas de Onomástica Estella*, 2008, 165-186 or.; JIMENO JURÍO, J. M^a, Estella/Lizarra. Toponimia, *Fontes Linguae Vasconum: Studia et documenta*, 77 (1998), 133-164 or.; JIMENO JURÍO, J. M^a, Toponimia rural y urbana de Estella. *Actas de las III Jornadas de Onomástica Estella*, 2008, 25-41 or.

Egia esan, oso testu gutxi ditugu foruak eman aurretik Lizarra nolakoa zen eta hasieran zein forma izan zuen jakin ahal izateko. 1100. urtea baino lehenagoko berrogei bat dokumentu baino ez ditugu aurkitu horri buruzko informazioarekin. Gabezia horretaz gain, arazo gehiago ere badira: zenbait dokumenturen zalantzazko fidagarritasuna, faltsuak direlako, interpolatuta daudelako edo beranduko kopia akastunak direlako; edo dokumentu gehienetan agertzen den informazio bakarria toponimo baten aipamena izatea.

Lan honen helburua, beraz, zera da, Lizarraren sorreraren gertakari historikoari eta hasieran izan zuen antolamenduari buruzko panorama ahalik eta osatuena eskaintzea; horretarako, egin diren azken ikerketak bildu eta zenbait iturri berriro irakurri ditugu ikerketa horiek aintzat hartuta.

II. DEIOKO LURRALDEA

Iruñeko erresuma sortu zenetik, Deioiko lurraldea erresumaren barruan sartzen zen oso-osorik⁷, edo, hobeto esanda, erresuma osatzen zuten piezetako bat zen⁸. Bai kroniketan, bai dokumentazioan, Iruñetik argi eta garbi bereizita agertzen da. Halaxe ikus daiteke *Alfontso III.aren kronikan*⁹ eta *Albeldako Kronikan*¹⁰, Antso I.aren agindupeko lurrak aipatzen direnean. 928. urtean, haren seme Gartzea errege zen *in Pampilona et in Deiu*¹¹. Berriro ere 958. urtean, Gartzea I.aren lurretan, Orti Garindoitz (Fortún Galíndez) zen Naiarako agintari¹² eta Toda erregina, aldiz, Deion¹³.

Ez da erraza bereizketa horren oinarria zein den hautematea. Baliteke lurraldearen nortasun bereziagatik izatea, beste lurralde batzuekin alderatuta, edo, agian, nolabaiteko antolamendu eta izaera politikoa zuelako erresumara atxiki

---

⁶ LEGARDA SEMBROIZ, J. M., Estructuras defensivas en la ciudad de Estella. Resultados arqueológicos, *Trabajos de Arqueología Navarra*, 22 (2010), 163-193 or.; RAMOS AGUIRRE, M., Intervenciones arqueológicas en el castillo de Estella (2001-2010), *Trabajos de Arqueología Navarra*, 27 (2015), 185-218 or.

⁷ GIL FERNÁNDEZ, J. (arg.), Moralejo, J. M. (itz.) eta RUIZ DE LA PEÑA, J. I. (azter.), *Crónicas Asturianas*, Oviedo: Oviedoko Unibertsitatea, 1985. Albelda XX.

⁸ Lacarrak ere aipatu zuen ideia hori: LACARRA, J. M.^a, *Historia del Reino de Navarra en la Edad Media*, Iruñea: Nafarroako Aurrezki Kutxa, 1975, 89. or.

⁹ GIL FERNÁNDEZ, J. (arg.), *Crónicas Asturianas...*, *op. cit.* Alfonso III 14, 4.

¹⁰ *Ibid.* Albelda XV y XX.

¹¹ UBIETO ARTETA, A., *Cartulario de San Juan de la Peña*, Valentzia: Anubar, 1962, 14. zk.

¹² Adierazgarria da garai hartarako, antza, Naiara Deio baino garrantzitsuagoa zela jada; izan ere, Deioen balio estrategiko-militarra bigarren mailara igaro zen Ebro ibaiaren bailarako zabalkundearen ondoren.

¹³ GIL FERNÁNDEZ, J. (arg.), *Crónicas Asturianas...*, *op. cit.* Albelda 24.

aurretik, edo mugako marka gisa. Bereizketa horrek denboran iraun izanak zera adieraz lezake, Iruñeko monarkian txertatu zenean bloke modura sartu zela, edo militarki, edo diplomaziaren bidetik. Antzeko kasuan zeuden Aragoi, ezkontza -aliantzaren bitartez txertatua; Araba, jauntxoen basailutza bidez, edota Naiara, konkistaren bitartez eskuratua¹⁴; lurralde horiek guztiek beren banakako izaerari eutsi zioten «regnante-klausulak» deitzen bidez. XI. mendean, bereizketa lausotu egin zela dirudi, baina, nola edo hala, Lizarrak jaso zuen oinordetzan eta izen horren pean lurralde-entitate berezituaren kontzeptua sortu zen XII. mendean, ikusiko dugun bezala.

Berrotzarekin batera, erresumak Islamari aurre egiteko lehen gotorleku bihurtu zen Deio, mendebaldeko mugan¹⁵. IX. mendean, artean musulmanen hainbat erasoaldi jasan zituen¹⁶. Semeno -Jimeno, gaztelaniaz- leinua iritsi zenean, guneak garrantzi handia lortu zuen defentsa-muga moduan eta Iruñeko erasoaldien abiapuntu gisa. Deioaren balio sinboliko eta estrategikoaren adierazgarri izango lirateke Antso I.aren ustezko hilobia Done Ezteben (Monjardín) egotea¹⁷ eta, bereziki, inguru guztian barreiatuta dauden gotorlekuak -handiagoak edo txikiagoak-. Izan ere, Kantabriako mendilerroaren eta Jurramendiren arteko mendi-ertzak defentsa-lerro baten bitartez babestu zituzten (Marañón, Punicastro, Desoio, Sorlada, San Esteban, Arroitz, Allo), eta hor oinarritzen zen tenentzia sistema itxi bat,¹⁸ XII. mendera arte iraun zuena, hein batean¹⁹. Lehen babes murru horren atzean bigarren lerro bat zegoen, atzeguardia modura, eta lerro horretan zegoen Lizarrarako gaztelua.

Badirudi Deio, Berrotza bezalaxe, gehiago zela lurralde-mugarte bat, eta ez gotorleku zehatz eta jakin bat. *Albeldako Kronikaren* arabera, musulmanek Deio arpilatu zuten baina ez zuten lortu ez herririk, ez gaztelurik menpean hartzea²⁰. Horregatik aurki daitezke, ziurrenik, izen horretatik eratorritako toponimoak esparru geografiko nahiko zabal batean: Deikaztelu (Deio Gaztelu)²¹,

¹⁴ MARTÍN DUQUE, A. J., Navarra en la Alta Edad Media (711-1234), *Nueva Historia de Navarra*, Francisco Javier Navarra (arg.), Barañain: EUNSA, 2010, 119-155 or.

¹⁵ GIL FERNÁNDEZ, J. (arg.), *Crónicas Asturianas...*, op. cit. Rot. Seb. 14, 4. *Ibid.* Albelda XV.

¹⁶ ESTÉVEZ SOLA, J. A., *Crónica Najerense*, Madril Akal, 2003, II 23. *Ibid.* Albelda XX.

¹⁷ *Ibid.* Albelda XV. ESTÉVEZ SOLA, J. A., *Crónica Najerense*, Madrid: Akal, 2003, II 23.

¹⁸ CAÑADA JUSTE, A., Honores y tenencias en la monarquía pamplonesa del siglo X. Precedentes de una institución, *Príncipe de Viana*, 2. eranskina (1986), 69. eta 74. or.

¹⁹ LEMA PUEYO, J. Á., Las tenencias navarras de Alfonso I «el Batallador», *Príncipe de Viana*, 8. eranskina (1988), 63-68 or.

²⁰ GIL FERNÁNDEZ, J. (arg.), *Crónicas Asturianas...*, op. cit. Albelda XV.

²¹ LACARRA, J. M^a, *Colección diplomática de Irache*, Zaragoza: Instituto de Estudios Pirenaicos, 1965, 9. zk. (aurrerantzean *Col. Irache*).

Deioko Done Eztebe²², Deioko San Andres²³ edo Deierrri (*Deio - herri*)²⁴. Alabaina, XI. mendean izen hori gotorleku garrantzitsuenetakoa bati estu loturik geratu zen: Done Eztebekoari, alegia.

Naiara konkistatu (923) eta Calahorra behin betiko hartu (1045) ostean, tenentzia horietako batzuen erantzukizun militarra arindu egin zen, muga-eremu izatetik barnealdera igaro baitziren. Zenbait desagertu egin ziren eta, beste hainbat kasutan, tenenteen eginkizun nagusia lurraldea administratzea izango zen handik aurrera²⁵. Egiteko berri horren barruan, lehentasun nagusietakoak ziren erregeak eremuan zuen ondarea kudeatzea eta lurraldea jendeztatzea eta kolonizatzea. Done Ezteberen kasuan, garai batean erresumako gaztelu intsignia izan zena, lehenik Iratxe monasterioaren esku egon zen (1045)²⁶ eta 1081. urtean monje frantsesen komunitate bat finkatu zen bertan²⁷. Lizarrara, alabaina, eremuko tenentzia garrantzitsuenetakoa bihurtu zen.

Lizarrarak kokapen estrategikoa zuen²⁸ eta X. eta XI. mendeetan funtsezko eginkizuna izan zuen kokapen horri esker. Ega ibaiak ureztatutako eta mendixkaz eta harkaitzez inguratutako lautada txiki hartan, Deierrri, Ameskoa, Gesalatz, Doneztebe Iguzkitza eta Egaibar bailarek bat egiten dute eta, gainera, mendialdearen eta Ebro bailararen arteko kontaktu-puntuetakoa bat ere bada. Gaztelu zaharra²⁹ ibaiak inguratutako harkaitz baten gainean zegoenez, ibaier-tzetako joan-etorriak ez ezik, ibaia nork zeharkatzen zuen ere kontrola zezaketen. Ibaiaren beste aldean zegoen herrigunea (Lizarrako San Pedro elizaren inguruan), eta herritarrak baratze eta errotei esker hornitzen ziren –XI. mendetik dokumentuetan jasota dago horren berri–. Eremu militarren eta produkzio-eremuaren arteko konexioa zubi baten edo batzuen bidez egingo zen. Zangozan

---

²² MARTÍN DUQUE, A. J., *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Iruña: Vianako Printzea Erakundea, 1983, 62. zk. (aurrerantzean: *Doc. Leire*).

²³ UBIETO ARTETA, A., *Cartuario de Albelda*, Valentzia: Anubar, 1960, 47. zk. (aurrerantzean: *Cart. Albelda*).

²⁴ MORET, J. de, *Anales del Reino de Navarra* T. I, Tolosa: Eusebio Lópezen argitaletxea, 1890, 130-131 or.

²⁵ Beste zenbaitek, hala nola Marañón, Punicastro eta, beste zentzu batean, Lizarrarak, garrantzia berreskuratu zuten Antso IV.a 1076. urtean hil eta erresuma zatitu ostean. SANTAMARÍA, R., La muerte de un rey. Repercusiones territoriales del asesinato de Sancho IV Garcés (1076) en el área navarro-riojana, *Príncipe de Viana*, 253 (2011), 249-262 or. *Col. Irache*, 8 eta 64.

²⁶ *Col. Irache*, 8.

²⁷ *Col. Irache*, 64.

²⁸ FLORISTÁN SAMANES, A., De Lizarra a Estella una reflexión geográfica, *Príncipe de Viana*, 190 (1990), 307-316 or.

²⁹ RAMOS AGIRRE, M., Intervenciones arqueológicas..., *op. cit.* 185-218 or.

edo Garesen bezalaxe³⁰, zubia elementu erabakigarria izango zen Lizarraren loraldia gerta zedin. Puntu zehatz batean kokaturik, gaztelu baten babes-kontrolpean, lehen aipatu ditugun bailarak konektatzen zituzten bideek bat egiten zuten bertan eta, beraz, merkataritzako hartu-emanetarako kokaleku oso egokia zen, baita, merkataria eta eskulangileak bertan finkatzeko ere. Lizarrarak herrigune gisa lortu zuen hazkundera eta arrakasta erabaki politiko baten ondorio izan ziren, ikusiko dugunez, baina erabaki horien oinarrian baldintza geografiko eta giza baldintza oso egokiak zeuden. Donejakue bidearen garapenak ere indartu eta ospea eman zion³¹.

Lizarraren sortutako tenentzia, beraz, herria garatzeko lehen urratsa izan zen, eta gaztelu bat eta handikiak izateak ere –zenbait kasutan errege-familia-ko kideak– bultzada eman zion. Herrigunearen kokapen estrategikoa ere mesedegarri izan zitekeen tenentziarentzat, lurraldearen gobernuari eta kontrolari zegokienez. Deio lurraldean, Done Ezteberek batera, Lizarrara zen *honor* garrantzitsuena. Zalantzarik gabe, Done Eztebe gazteluak postu enblematikoa zuen, bere balio militarra zela eta. Hala ere, Toda erreginak bere semearen izenean Deio gobernatzen zuenean, Lizarraratik egiten zuen³²; hortaz, lurraldeburu ez bazen ere, erreferentziako herriguneetako bat behintzat bazen.

1. Lizarrarako herrixka eta tenentzia

Ez dakigu gauza askorik Lizarrarako lehenengo herriguneari buruz. Lizarrako San Pedro eliza gotikoa, ustez, lehendik zegoen beste tenplu baten gainean eraiki zen; tenplu hori hiribilduko lehenengo parroikia izan bide zen. Behe Erdi Aroan, Iruñeko apezpikuaren mende zegoen Lizarrako eliza bakarra zen³³; izan ere, lehenagokoa baitzen XI. eta XII. mendeetan, dohaintza bidez, San Juan de la Peña, Montearagon edo Iratxeko monasterioaren jurisdikziopean jarri zituzten gainerako tenpluak baino.

Errege-herriko jaurerria garrantzitsua izango zen eremuan; tenentziaren oinarritzat hartuko zen hasieran eta, gerora, foru-emakidetan Lizarrari esleitu

---

³⁰ Foru-emakidetan bi herriek bereizgarri bat zuten, hau da, zubia izatea: *illo borgo novo prope illo ponte* (LACARRA, J. M^a, eta MARTÍN DUQUE, Á. J., *Fueros de Navarra. I.1. Fueros derivados de Jaca. Estella-San Sebastián*, Iruñea: Vianako Printzea Erakundea, 1969, 4. zk.) eta *illo ponte de Arga* (LEMA PUEYO, J. Á., *Colección diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1990, 113. zk.).

³¹ VÁZQUEZ DE PARGA, L., LACARRA, J. M^a, URÍA RÍU, J., *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 1998, 465-497 or.

³² *Et regina Tota donna in Deio in Lizarrara* (*Cart. Albelda*, 24).

³³ JIMENO ARANGUREN, R., *Terras a suis reperitur...*, *op. cit.* 2007, 80. or.

zitzaion kontzeju-mugarterearen oinarritzat. Alabaina, badirudi nobleen familia asko zirela Lizarraran finkatuta zeudenak edo jabetzak zituztenak. 1024. urtean, Antso eta Andregoto Garindoitz anai-arrebek Lizarraran eta Urtadian zituzten jauregi, mahasti, baratze eta gainerako ondasunak Iratxeko monasterioari eman zizkioten³⁴. Hiribildu horretakoak ziren, halaber, Antso Gartzez Lizarrarakoa³⁵, Antsa Lizarrarakoa³⁶ eta Semero Ortiz Lizarrarakoa³⁷, lekuko gisa aipatzen direnak, hurrenez hurren, 1045., 1098. eta 1120. urteetan. Horiek guztiek *senior* edo *domna* tituluak erabili izanak handizurenak zirela adierazten du, argi eta garbi³⁸. XII. mendean, abizen toponimiko bera erabili zuten beste pertsonaia batzuk ere agertu dira dokumentuetan: García Velázquez Lizarrarakoa³⁹, Pedro Sánchez Lizarrarakoa⁴⁰, García Lizarceco eta haren seme Fortun⁴¹. Onomastika horrek zalantzarik gabe adierazten du tokiko herritarrak zirela⁴².

Lizarrarako tenenteak, halaber, Iruñeko aristokraziako kide izan ziren. Toda⁴³ erreginaren ondoren, Semero Ogaoiz agertzen da dokumentuetan 1024an⁴⁴ eta, 1047tik 1084ra bitarte, Semero Gartzez. Azken hori Gartzea III. aren⁴⁵ erreinalditik Estefania⁴⁶ erreginaren testamentuko onuraduntzat dokumentatuta dagoen gizon batekin identifika daiteke; Antso IV.aren alferez-kargua bete zuen 1060-1064 aldian⁴⁷. Tenente hau oso maiz aipatzen da eta maiztasun horrek

---

³⁴ *Col. Irache*, 3. Lortutako informazioak egiazkoa dirudien arren, dokumentua, ziurrenik, manipulatua izan zen Iratxeko kartularioan sartu zutenean.

³⁵ *Ibid.*, 8.

³⁶ *Ibid.*, 73.

³⁷ *Ibid.*, 103.

³⁸ Gerora, «don» eta «doña» deitzaileak herritar frankoen artean ere erabiltzen hasi ziren. ILUNDAIN CHAMARRO, J., *Los buenos hombres de Olite (siglos XII-XIV). Sociedad, poder y élites urbanas*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2017, 250. or. eta hurrengoak.

³⁹ *Col. Irache*, 125.

⁴⁰ *Ibid.*, 144.

⁴¹ GOÑI GAZTAMBIDE, J., *Colección diplomática de la Catedral de Pamplona*, Iruñea, Nafarroako Gobernua, 1997, 255. zk.

⁴² Mendebaldeko Pirinioetako izen tradizionalak eta horien aldaerak ziren nagusi: Antso, Gartzea, Orti, Velasco, Andregoto (GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., *Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII, Estudios de Historia Medieval de La Rioja*, Logroño: Errioxako Unibertsitatea, 2009, 199-200 or.).

⁴³ *Cart. Albelda*, 24.

⁴⁴ *Col. Irache*, 3.

⁴⁵ CANTERA MONTENEGRO, M., *Colección documental de Santa María la Real de Nájera. Tomo I (siglos X-XIV)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1991, 8. zk. Arriskatua da Ramiro Aragoikoaren haurtzainarekin (*nutrix*) identifikatzea, arrazoi kronologikoak direla eta.

⁴⁶ CANTERA MONTENEGRO, M., *Colección Documental...*, *op. cit.* 18. zk.

⁴⁷ Iruñeko garai hartako noblezian homonimia hain ohikoa zenez, benetan zaila da segurtasunez berrestea. *Cart. Albelda*, 42 eta 47, *Col. Irache*, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34 eta 35, *Doc. Leire*, 68 eta

kontraste bizia egiten du garai hartako beste jauntxo batzuen presentziarekin eta, bereziki, postuan haren aurretik egon zirenekin; agian, tenentziak antzina-ko Deioko lurraldean gero eta garrantzi handiagoa zuela adieraz lezake horrek. Hipotesi horiek berretsiko balira, XI. mendearen bigarren erdiko pertsona garrantzitsuenetako bat izango litzateke. 1076. urtean Antso IV.a zendu ostean, badirudi Semero Gartzez Antso Ramirezen alde kokatu zela berehala. Egia esan, Lizarrarako tenentziaren kontrola funtsezkoa izango zen une hartan, erresumaren mendebaldeko zatia bermatzeko eta bizilagun gaztelar berriaren balizko saraldi bat geldiarazteko; izan ere, 1076ko errege-hilketaren ondoren, Errioxa eta Araba Gaztelaren mende baitzeuden. Aragoiko erregearekiko leialtasuna saritu egin zion errege berriak, eta tenentzia berriak esleitu zizkion bai Semerori eta bai haren familiari. 1079an eta 1080a, Semero Gartzez izan zen Lizarrarako tenentea, eta Zaraitzukoa ere bai harrezkero; eta are adierazgarriagoa, ordura arte ezezagunak ziren haren anaiek –Antso, Lope eta Iñigo– Etxauriko, Agoizko, Nagoreko, Nabaskozeko eta Zangozako tenentzien agintea jaso zuten⁴⁸.

Tenentzia Semero Gartzezen gobernupean egoteari dagokionez, XI. mendearen erdialdean erresuma Errioxara zabaltzearekin, lurralde-administratzaile eginkizuna areagotu egin zitzaioela esan dezakegu, betiere erregearen ordezkari gisa⁴⁹. Haren betekizun militarrek ere jardunean jarraitu zuten, gazteluko titular zen aldetik. Alabaina, jarduera askoz zabalagoetan jardun zuela egiaztatu dugu. Ez dago arrastorik justiziaren jarduketa eskuordetuari dagokionez, eta errege-ondarearen kudeaketa egiaztatua gaztelua menderatzera mugatzen zen. Dena den, adierazgarria da Lizarrara ingurunean jazotako gertaera garrantzitsuenetan presente egotea, ziurrenik haren tutoretzapean egongo baitzen. Horrela, bada, Iratxeko monasterioaren aldeko dohaintza ugaritan lekukotzat eta berresleztat agertzen da⁵⁰, askotan errege-boterearen ordezkari bakarra eta ezinbesteko erreferentea inguruko biztanleentzat eta botereentzat. 1063. urtean Antso IV.ak Deioko San Andres monasterioa Naiarako Gomesano apezpikuari eman zionean, tokiko tenenteak aurrean zirela, han zegoen, besteak beste, Semero Gartzez⁵¹.

---

70. RODRÍGUEZ DE LAMA, I., *Colección diplomática medieval de la Rioja (923-1225)*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1976-1979, 21. zk., GOÑI GAZTAMBIDE, J., *Colección diplomática...*, *op. cit.* 19. zk. *Doc. Leire*, 106 eta 107.

⁴⁸ *Dok. Leire* 106 eta 107.

⁴⁹ LEMA PUEYO, J.Á., *Instituciones políticas del reinado de Alfonso I el Batallador, rey de Aragón y Pamplona. 1104-1134*, Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 1997, 172-175 or. *Col. Irache*, 16, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 49, 55, 64. *Cart. Albelda*, 47.

⁵⁰ *Col. Irache*, 16, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 49, 55 eta 64.

⁵¹ *Cart. Albelda*, 47.

Nolanahi ere, ikerketa honi dagokionez, guri gehien interesatzen zaiguna lurraldea birpopulatzeko egin zuen lana da. Horixe zen tenenteen eginkizun tradizionala bat, nahiz eta ez diren horren lekukotza askorik gordetzen. Izan ere, herrigune baten fundazioan edo foru bat emateko ekitaldian protagonista erregea izatea zen ohikoa, erregeak soilik zuelako ahalmen hori. Hala ere, zenbait albisteren arabera, ekimen horien benetako sustatzailea eskualdean nagusi zen tenentea izaten zela uler daiteke⁵². Horixe gertatu zen San Anacleto izenaz ezagutzen zen herrixkaren kasuan. 1065. urtean Gomesanak, Calahorrako eta Naiarako apezpikuak, Gartzea III.a erregeak emandako legeak berretsi zizkien San Anacletoko biztanleei, eta San Martin Albeldakoaren mende jarri zituen⁵³. Dokumentuak berak dio, gainera, herrigunea Gartzea erregeak jendeztatu zuela lehenik, eta gero Semero Gartzezek, Lizarrarako tenenteak. Azken horrek, ziu-rrenik, Antso IV.aren agintepean, errege horrek ere hainbat esleipen egin zituela uste baita. Artean Semero Gartzezen tenentziapen zegoela, jabetza berretsi eta eskualdatu zen. Ez dakigu San Anacleto non kokatzen zen, baina erreferentzia geografikoetan Lizarrarako tenentzia aipatzen da –haren tutoretzapen zegoen–, baita ondoko herri eta gazteluen izenak ere, diplomako lekukoak handik etorritakoak zirelako (Done Eztebe, Arroitz, Arellano, Deikaztelu eta *Chegen*⁵⁴); beraz, Jurramendiko hegaletan kokatuta egon zitekeen. Gerora ez da herrigune horren erreferentziarik aurkitu, eta izena ere ez dago dokumentuetan jasota, ez Nafarroan, ezta inguruko probintzietan ere; hortaz, Albeldako kartularioaren egileak kopiatzean akatsen bat eginen zuela pentsa daiteke.

Edonola ere, esanguratsua da Semero Gartzezek aktiboki parte hartu izana bere tenentziapen herrigune bat sortu eta izaera juridikoa emateko prozesuan; gero Lizarran gertatu zenaren aurrekaria izan zen, argi eta garbi.

2. Lizarraren sorrera

Dokumentu edo epigraferen batean aurkikuntza berririk egin ezean, ezinezkoa da zehatz-mehatz finkatzea Lizarra noiz sortu zen. Lehen esan dugunez, herrigune bat eta, bereziki, zubi bat eta tenentzia bat egoteak jendea bertan kokatzea sustatu zuten XI. mendean. Horri gehitu behar zaio Semero Gartzez tenenteak birpopulatzeko jardueran parte hartu zuela, frogatuta dagoen bezala,

---

⁵² Kasu paradigmaticoetako bat 1147. urtean gertatu zen, Gartzea Ramirezek Lizarrako forua Oliko herritarrei eman zienean (Oliko Udal Artxiboa, 1. dok.). Argi eta garbi adierazten da Uxueko tenente Ramiro Gartzez izan zela erregeari forua ematea eskatu ziona.

⁵³ *Cart. Albelda*, 49.

⁵⁴ Herria ez da identifikatu, agian, irakurketa-akats baten ondorioz. Aiegi izan daiteke, edota Deio izenaren eratorri edo aldaeraren bat.

eta lagungarri izan zitekeela hori herrigunearen mesedetan. 1076. urtean⁵⁵ Iratxe monasterioak San Juan de la Peña monasterioari orube bat eman ziola jasotzen duen dokumentuan egitura protourbano bat finkatua zegoela aipatzen da: Lizarrarako gaztelupeko burgua; etxeak eta errotak zeuden jada, eta erakitzen jarraitzeko aurreikuspenak zituzten. Burgu izenak berak harresi bat zegoela adieraz dezake eta, agian, izaera juridiko-administratiboren bat ere bai. 1077an⁵⁶, Semero Gartzezen mendeko zen Lope Arnaldok Estellako merio titulua eman zion bere buruari. Herriaren izen berriaren lehen erreferentzia izan zen hori eta, ikusiko dugunez, 1084. urtean ezarriko zen, Lope Arnaldo tenente bihurtu zelarik⁵⁷. 1086. urtean⁵⁸ Antso Ramirezek Funeseko Santiago elizari eman zizkion Lizarran bere jabetzakoak ziren ondasunen eta juduen errentetatik Koroari zegozkionak, baita gazteluko eliza eta atxikitako onibarrak ere. 1093. urtean, errenta horiek Montearagoneko monasterioaren eskuetara igaro ziren⁵⁹. XI. mendearen amaieran, Lizarrako komunitate hebrearra nahiko handia zen, antza denez; ordaindu behar zituzten zergak dohaintzan emateko adinakoak baldin baziren. Bi dokumentu horiek bereziki interesgarriak dira, *Lizarrariela* izeneko beste herri bat aipatzen dutelako; hor ere juduak bizi ziren. Toponimo hori ez da seguratasunez identifikatu oraindik. Hala ere, Lizarrara izenaren eratorria izan daiteke, erromantzearen atzizki txikigarri bat erantsita. Horrek esan nahi luke, agian, «Lizarrara txikia» zela, errege-herri zaharrari atxikitako auzo bat. XI. mendearen amaieran hebrearrak bazirela dokumentuetan jasota egoiteak esan nahi du herrigune hori garrantzitsua zela, edo erakargarria komunitate horrentzat. Harrigarria da ezaugarri horiek zituen herri bat arrastorik utzi gabe desagertzea dokumentuetatik; horrenbestez, antzekotasun toponimikoa ikusita, etorkizuneko Lizarraren aurrekaria izan litekeela pentsa dezakegu. *Lizarrariela* bizirik zegoen, artean, XI. mendearen amaieran, edo bai, behintzat, haren populatzearen eta atxikitako errenten memoria, baina haren nortasuna eta herritarrak Lizarraren itzalpean geratu ziren.

San Juan de la Peñako kronikan jasotzen zenez (XIV. mendean idatzi zen), Lizarra-Estella 1090. urtean jendeztatu zen⁶⁰, Antso Ramirezen ekimenez. Izan ere, urte berean erregeak Lizarrara izenez ezagutzen zen hiribilduan herri berri bat egiteko interesa zuela adierazi zuen, Donejakue bidea desbideratu eta herri

⁵⁵ MARTÍN DUQUE, Á. J., La fundación..., *op. cit.* 765-767 or. *Col. Irache*, 58.

⁵⁶ Artxibo Historiko Nazionala CLERO-SECULAR_REGULAR, Car. 701, 21. zk.

⁵⁷ *Doc. Leire*, 113.

⁵⁸ BARRIOS MARTÍNEZ, Mª D., *Documentos de Montearagón: 1058-1205*, Huesca: Asociación de Amigos del Castillo de Montearagón, 2004, 3. zk.

⁵⁹ *Ibid.*, 6. zk.

⁶⁰ LACARRA, J. M^a eta MARTÍN DUQUE, Á. J., *Fueros de Navarra. I.1.*, *op. cit.* 1.

horretatik igarotzeko. Baina kontua da San Juan de la Peñako monjeek herrigune franko bat (zergarik gabea) sortzeko asmoa zutela Zarapuz-en, Lizarratik 4 km eskasera. Bi herrien artean lehia sortzeko arriskua ikusita, eta Lizarrarako plaza hobeto babestuta zegoela iritzita, Antso Ramirezek aurrea hartu zien monjeei. Eta monjeek erregearen aurkako zurrumurrurik sor ez zezaten, hiribildu berriaren errenta guztien hamarren bat eman zien, baita bertan eraikitzen ziren eliza guztiak ere. Azken dohaintza hori Iruñeko apezpikuak berretsi zuen 1092an⁶¹, eta, berriro ere, Lizarrara toponimoa aipatzen da berariaz, Estellari buruzko inongo aipamenik egin gabe.

Antso Ramirezen diplomako hainbat elementu harrigarriak dira. Alde batetik, *castrum et populationem de francos* bat eraikitzeko asmoa zuela aipatzea; izan ere, Lizarrara nukleo anitzeko errealitate⁶² baitzen jada eta gaztelu bat ere bai baitzuen. Egia esateko, gaztelua eta gazteluaz arduratzen zen tenente bat hor egotea izan ziren, teoriarik behintzat, Zarapuz baztertu eta Lizarraren alde egitearen arrazoiak. Bestetik, Lizarrara izena aipatzen da beti, eta jada ezaguna zen Estella erabat baztertzeko da. Kontuan izan behar da 1084. urtetik tenentziaren izena aldatu eta Estella jarri ziotela; beraz, Lizarrara izena erabiltzea arkaismotzat har daiteke, edo bestela, hitzez hitz hartuz gero, herrigune-proiektutzat, Lizarrara hiribildu zaharraren gainean edo ondoan, eta ez harkaitzaren azpian. Azkenik, Donejakue bidea desbideratzeko asmoa ere harrigarria da, ez baitzegoen ibilbide bakar bat edo etapa jakin batzuen arabera finkatuta. 1076. urtetik burgu edo hiribildua dokumentuetan agertzea ibilbidea Lizarrara aldera naturalki eta berez birbideratu izanaren lehen emaitza izan daiteke, lehen aipatutako ezaugarriak zirela eta erromesentzat erakargarriagoa izan bide zelako. Alabaina, monjeen populatze-asmoak arriskuan jar zezakeen desbideratze hori; beraz, ezinbestekoa zen erregeak zerbait egitea Lizarrara-Estellako hiri-proiektua sendotzeko. Lehendik zegoenaren eta Antso Ramirezek proposatzen zuenaren arteko alde nagusia zen hiribildu franko bat izatea, bai esanahi etnikoari eta bai, batez ere, esanahi juridikoari erreparatuta. Sortu nahi zen herria lehendik zeudenei gehituko zitzaien⁶³ baina inguruko beste giza kokaguneen gaineko nagusitasuna ziurtatuko zioten ezaugarri juridikoekin, hain zuzen ere, Donejakue bidetik zetozen erromesek, bai hornitzeko eta bai zerbitzuak baliatzeko, nahiago izatea eragiten zuten berezitasunak indartzearen bitartez. Izaera frankoa berres-tea izan zen Lizarraren hirigintza-prozesuaren amaiera.

⁶¹ GOÑI GAZTAMBIDE, J., *Colección diplomática...*, op. cit. 52. zk.

⁶² Une hartan Lizarrara eta hiribildua (Estella izendatu zutena) existitzen ziren. Lizarrariela, ziurrenik, Estella sortu zen une berean itzali zen.

⁶³ Zangozan, Lizarran edo Iruñean beste horrenbeste gertatu zen.

Bi albisteri esker egiazta dezakegu XI. mendearen azken hamarkadarako Lizarra-Estella errealtate sendoa zela, nortasun propio eta guzti. Lehenik, 1090. urtean Lizarrako herritar batek Garesen errotak eraikitzea sustatu zuen⁶⁴. Bernero de Estella⁶⁵ zuen izena; izen horrek zera berresten du, alde batetik, Antso Ramirezek eraiki nahi zuen herri berri hori baino lehen bazirela Pirinioez haraindiko biztanleak; eta, bestetik, toponimoaren erabilera antroponimikoak adierazten du erreferente hori finkatua zegoela eta ezagutzeko modukoa zela, abizen modura erabiltzeko adina. Bigarrenik, 1094. urtean, jatorria Leiren duen dokumentu batek⁶⁶ *mensuram de Stella* erabiltzen zuen garia neurtzeko; horrek esan nahi du Lizarra ezaguna zela erresuma osoko erreferentziako merkatu gisa.

Aspaldidanik aztertu izan dute historialariek eta filologoek Lizarrara eta Estella (Lizarra) izenen jatorri etimologikoa⁶⁷. Jimeno Juríok horri buruzko proposamen nagusiak bildu zituen Lizarrako toponimiari buruzko lanean⁶⁸. Badirudi hipotesi onargarriena dela Lizarrara euskarazko *lizar* hitzetik datorrela, zuhaitzaren izenetik. Ez da kasualitatea 1135eko dokumentu batean agertzea lizardi bat zegoela (*fraxineta*) Es|tellako San Nikolas elizaren ondoan⁶⁹. Hitz hori era askotara egokituko zen⁷⁰ grafia latinoetara, X. eta XI. mendeetan idatzita jarri behar zutenean. Alabaina, XII. eta XIII. mendeetan, kartularioetan Lizarrara toponimoa kopia zutenean, Estellako eskualdera murriztuta geratu zen eta, beraz, hainbat eskribauk akatsekin kopia zuten edo ezagunagoa zitzaien beste batzuen pareko idatzi zuten, hala nola Lizarraga⁷¹.

XI. mendean barrena, euskararik ez zekien jendea iritsi izanaren ondorioz, toponimoaren erromanizazio-prozesu libre bat gertatu bide zen; bi fenomenotan suma daiteke prozesu hori. Alde batetik, atzizki txikigarria eranstea; horren ondorioz, *Lizarrariela*⁷² sortu zen. Bestetik, Lizarra aldaera laburtua honela identifikatu zuten, beharbada: artikulua gehi *izarra* erroaz osatutako konposatutzat. Horrela, bada, Lizarra hitzez hitz itzuliz gero, «La Estrella» izan zite-

⁶⁴ *Col. Irache*, 69.

⁶⁵ Hemen dokumentatu eta aztertua: LACARRA, J. M^a, Una aparición de ultratumba en Estella, *Príncipe de Viana*, 15 (1944), 173-184 or.

⁶⁶ *Doc. Leire*, 142.

⁶⁷ XVII. mendean, hiribilduaren izena Ama Birjinaren agerpen batekin lotzen zen (EGUÍA Y VEAUMONT, F. de, *Historia de la ciudad de Estella y su merindad*, Lizarra: 1644).

⁶⁸ JIMENO JURÍO, J. M^a, Estella /Lizarra..., *op. cit.* 135-137 or.

⁶⁹ ALEGRÍA SUESCUN, D., LOPETEGUI SEMPERENE, G. eta PESCADOR MEDRANO, A., *Archivo General de Navarra (1134-1194)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1997, I.1 zk.

⁷⁰ JIMENO JURÍO, J. M^a, Estella /Lizarra, *op. cit.* 134. or.

⁷¹ *Doc. Leire*, 106, 107, 112.

⁷² BARRIOS MARTÍNEZ, Mª D., *Documentos de Monteraagón*, *op. cit.* 6. zk.

keen gaztelaniaz. XII. mendean erabilera hori jasota dago, Pedro Tizon aipatzen baita *la Stela*⁷³ko tenentetzat. Interpretazio hori egiteko lagungarri izan bide zen Europan hainbat herri egotea «Izarra»⁷⁴ toponimoarekin eta horien ezaugarri nagusia bideen elkargune edo bidegurutze izatea⁷⁵, Lizarrara bezalaxe. Hiribildua Donejakue bidean egoteak ere indar zezakeen «izar» esanahia. 1644. urtean, Francisco Egia Beumont idazleak Abartzuzako bi artzainen kondaira jaso zuen: 1085. urtean, izarren gidaritzapean, Ama Birjinaren irudi bat aurkitu omen zuten artzainek. Kontuak kontu, etimologiaren, interesen eta kondairen bat-etortze horrek toponimo berria sendotzea eragin zuen berehala, zaharraren kaltetan. XIII. mendean, Lizarrako kontzejuak, bere nortasunaz harro, izar bat jarri zuen zigiluan, hiribilduaren ezaugarritzat⁷⁶.

Ikusi dugu Estella izena XI. mendearen 70eko hamarkadatik aurrera agertzen dela dokumentuetan⁷⁷. Lehenengo aldiz testuinguru formal batean agertzen dela kontuan hartuta, kargu ofizial baten aipamenean, *merino in Stela*, 1077. urterako erabilera informala zabaldu samartua egongo zela pentsa dezakegu. Ondorioz, toponimoaren «itzulpena» bultzatu zuten kanpotik etorritako horiek askoz lehenago iritsiak izango ziren. Horrek berretsiko luke giza kokagune hori sendotuta zegoela jada 1076an burgu izena jaso zuenerako⁷⁸. Hala ere, Lizarrara baztertu eta toponimoa behin betiko finkatzea Lope Arnaldoren erabaki pertsonala izan zen, dirudienez. Pertsonaia hori Semero Gartzezen merio izan zen eta 1084. urtean Semero hil zenean⁷⁹, haren tokia hartu zuen tenentzian. Eta tenentea aldatzearekin batera, izen-aldaketa etorri zen: une horretatik aurrera, tenentziaren egoitza Estella (Lizarra) izango da. Ezin dugu jakin zerk bultzatu zuen Lope Arnaldo erabaki hori hartzera, baina badira argi egin lezaketen zen-

⁷³ LEMA PUEYO, J. Á., *Colección diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1990, 231. zk.

⁷⁴ Toponimoa bidegurutzeekin lotzen da (NÈGRE, E., *Toponymie générale de la France*, I. lib., Geneva: Librairie Droz, 1990, 1450. or.). Izen horren presentzia Frantzian dokumentatu da, batik bat, (L'Étoile izeneko tokiak daude Jura, Somme, Hautes-Alpes eta Drôme komunetan), baina adibideak badira Portugalen (Estrela, Alentejo) eta Italian ere (Stella, Savona probintzia).

⁷⁵ CIÉRBIDE, R., En torno a las denominaciones..., *op. cit.* 57. or.

⁷⁶ MENÉNDEZ PIDAL DE NAVASCUÉS, F., RAMOS AGUIRRE, M. eta OCHOA DE OLZA, E., *Sellos medievales de Navarra: estudio y corpus descriptivo*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 1995, 823-824 or. Ikonografia hori agertzen da, halaber, hiribildu bereko Santo Domingo komentuan ere (*El arte gótico en Navarra*, Clara Fernández-Ladreda (zuz.), Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2015, 98-102. or.). Lizarrak une horretan zuen kontzeju-antolamenduari buruz, *vid.* GARCÍA ARANCÓN, Mª R., Una posible reforma de las magistraturas de Estella –Navarra- en el siglo XIII, *Vasconia: Cuadernos de historia – geografía*, 36. zk., 2009, 37-44 or.

⁷⁷ Artxibo Historiko Nazionala CLERO-SECULAR_REGULAR, Car. 701, 21. zk.

⁷⁸ *Col. Irache*, 58.

⁷⁹ *Doc. Leire*, 112 eta 113.

bait datu. Alde batetik, merio zenean jada toponimo berria erabiltzen zuenez, haren karguaren eta hiribilduaren artean lotura bereziren bat zegoela adieraz lezake horrek. XII. mendean, merioek errege-ondarearen administratzaile jardun zuten, lurralde eta herri jakin batzuetan, dela zuzenean erregearen agintepean, dela jaun baten aginduetara⁸⁰. Hori izan zitekeen Lope Arnaldoren kasua, berriki sortutako hiribilduan errege-erreginen onibarrak kudeatu behar zituenez. Litekeena da, gainera, *senior* karguaren kasuan ez bezala, merioa hiribilduan bertan bizi izatea. XII. mendean, Lizarrako merioak hiribilduan bizi ziren eta, horretaz gain, frankoak ziren jatorriz⁸¹. Adierazgarria da Lope Arnaldok bere eginkizunak betetzen jarraitu izana, hiribildu berriari zegokionez, 1084tik 1093ra arte⁸² *dominator Stella* karguarekin. Bestalde, baliteke Lope Arnaldo bera Pirinioez bestaldekoa izatea sortzez eta, beraz, biztanle berriekin eta haiek erabiltzen zuten izenarekin gehiago identifikatzea zaharrekin baino. Lope izenak tradizio luzea zuen Iruñeko Erdi Aroko onomastikan⁸³, baina Arnaldo patronimikoa, aldiz, erabat arrotza zen. Hala, XII. mendearen hasierara arte nekez agertzen da izen hori dokumentuetan, harik eta, hain justu, Lizarrako frankoen artean nahikoa maiz azaltzen den arte⁸⁴.

Foruak eman ostean, lehen tenenteen tutoretzapean bateratuta zeuden herriguneak bereizi egin ziren juridikoki eta, horren ondorioz, izena ere bereizi egin zen. Antzinako herrixkan, non biztanleen gehiengoa autoktonoa baitzen –nekazariak edo handizurenak– eutsi egin zioten Lizarrara izenari eta, XIII. mendera arte, nahikoa maiz erabili zen abizen toponimikotzat. Hiribildua eta gerora atxikitako auzoak Estella toponimoaren izenaren pean bildu ziren, eta azkenean gaztelua ere bai. XII. eta XIII. mendeetan, bi herriguneak batu egin ziren berriro Estellako kontzejupean. Lizarrara toponimoa –orain Lizarra forma laburtuarekin– San Pedroko elizarekin loturik egon zen, hein batean Ruako izen bereko elizatik bereiztearren.

Mende horietan barrena, herrigune horien kategoria aldatu egin zen. Lizarrako eta Estellako *castruma* baliozko erreferente izan zen XI. eta XII. mendeetan. XIII. mendearen hasieran, *Gurutzada Albitarraren kantua* okzitaniaraz idatzi zuen Gillen Tuterakoa poetak Antso VII.aren mendeko lurrak zerrendatu zituenean honako hau aipatu zuen: Iruñea, Tuter eta Estellako gaztelua⁸⁵.

⁸⁰ LEMA PUEYO, J. Á., *Instituciones política*, *op. cit.*, 176-178 or.

⁸¹ *Col. Irache*, *op. cit.* 219.

⁸² *Ibid.* 70.

⁸³ GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., *Antroponimia en Navarra*, *op. cit.*

⁸⁴ CIÉRBIDE, R., *Onomástica personal de los francos...*, *op. cit.* 210-214 or.

⁸⁵ TUDELA, G. de, *La chanson de la croisade Albigeoise: texte original*, Michel Zink (sarr.), Paris: Librairie Générale Française, 1989, 9. estrofa.

1076. urtean burgu bat aipatzen da⁸⁶, guk Estellarekin lotzen duguna, eta titulu horrek tokiko toponimian iraun zuen XII. mendean sortu ziren auzoetako zenbait izendatzeko. XI. mendearen 90eko hamarkadan, bai Lizarra⁸⁷ bai Estella⁸⁸ hiribildu izendatu zituzten. 1187. eta 1188. urteetan, Lizarra hiribildu zen oraindik ere⁸⁹. Puntualki, 1121. urtean, Estellari *civitate* esaten zitzaion Pedro Tizonen agintepean⁹⁰. Kategoria hori ez zen zuzena, hiribilduak ez baitzuen hiri-privilegioa 1483. urtera arte jaso⁹¹. Dena den, ordurako lortua zuen hiri-garapena agerian uzten zuen, Lizarrarako hiribilduarekin kontrapuntua eginez.

Bukatzeko, Gartzeta Ramirezek Iruñeko monarkia berrezarri zuenean⁹², Estella erregearen agindupeko hiribildu nagusi bihurtu zen berriro. Regnante-klausuletan Iruñearen eta Tuteraren ondoan agertzen da, horrela erresumaren barruan zuen potentzial demografikoa eta balio ekonomiko eta politikoa aitortzen zitzaizkiolarik. Ohitura horri Nafarroako erregearen titulua Antso VI.aren hedatu zen arte eutsi zitzaion.

III. ONDORIOAK

Dokumentuetan bildutako lehenengo berrietatik, Lizarrara gazteluak badu nolabaiteko garrantzia erresumaren antolaketari eta defentsari dagokienez. X. eta XI. mendeetan gorabehera handiak izan ziren Iruñeko monarkian, bai politikari eta bai lurraldetasunari zegokionez; ondorioz, gazteluaren eginkizuna aldatuz joan zen; azkenean, tenentzia bereziki garrantzitsua bihurtu zen, erresumaren mendebaldeko lurretan kokapen egokia zuelako. XI. mendearen amaieran agertzen da dokumentuetan jasota Donejakue bidearekin eta zenbait erregeren foru-ekimenarekin lotutako herrigune berrien presentzia.

Ezin da baztertu, dena den, hiribildu, zubi (ibilbideek bat egiteko puntutzat hartuta) eta gaztelu-tenentzia trinomioak biztanle berriak erakarri izana bertan kokatzeko, tokiak eskaintzen zituen merkataritza-aukerak zirela eta. Etorकिन lehen etorraldi hori aldiri edo behe-auzo batean gertatu zen, *Lizarrarielan*, non

⁸⁶ *Col. Irache, op. cit.*, 58

⁸⁷ LACARRA, J. M^a, eta MARTÍN DUQUE, Á. J., *Fueros de Navarra. I.1.*, *op. cit.* 1.

⁸⁸ BARRIOS MARTÍNEZ, Mª D., *Documentos de Montearagón...*, *op. cit.* 6. zk.

⁸⁹ *Col. Irache*, 208 eta ALEGRÍA, D. *et alii, Archivo General de Navarra...*, *op. cit.* II 103.

⁹⁰ UBIETO ARTETA, A., *Cartulario de San Millán de la Cogolla (759-1076)*, Valentzia: Anubar, 1976, 302. zk.

⁹¹ MARTÍN DUQUE, Á. J., El fenómeno urbano medieval en Navarra, *Príncipe de Viana*, 227 (2002), 738. or.

⁹² GOÑI GAZTAMBIDE, J., *Colección diplomática...*, *op. cit.* 200. zk.a

komunitate hebrear txiki bat ere egon baitzen. Ziurrenik Antso IV.aren garaian eta Semero Gartzezen agintepean, toki horrek lortutako arrakasta eta eskaintzen zituen aukerak ikusita, herrigune berri bat sustatzen hasi ziren, Lizarrarielan baino hiri-antolamendu zehaztuagoarekin eta ez hain espontaneoarekin. Burgua gaztelupean kokatuta zegoen, eta pribilegioren bat izango zuen –nahiz eta ez dugun horren berririk–; izan ere, pribilegio hori lagungarri izango zen etorkinak –jatorriz frankoak eta hebrearrak– burguraino desbideratzeko eta, era berean, erresumako zenobio edo monasterio nagusiak (Iratxe eta San Juan de la Peña) erakartzeko. Burgu horrek hiri-nortasun eta nortasun juridiko berezitua zuen Lizarrara zaharrarekiko, eta beste izen bat ere hartu zuen, aurrekotik eratorria baina desberdina; handik gutxira, estatutu juridiko frankoa esleitu zitzaion lehengoaren ordean eta, estatutu horrek eraginda, erresumako hiri-proiektzio handieneko hiribilduetako bat bihurtu zen.

XII. eta XIII. mendeetan, hainbat pribilegio jaso zituen, handitu egin zen eta herriguneak atxiki zitzaizkion, besteak beste, Lizarra; azkenean, Estella erresumako bost hiribildu nagusietako bat bihurtu zen, eta Iruñeak soilik gaintzen zuen prestigioari zegokionez, hiriburu eta apezpiku-hiria zelako.

IV. BIBLIOGRAFIA

- ALEGRÍA SUESCUN, David, LOPETEGUI SEMPERENE, Guadalupe eta PESCADOR MEDRANO, Aitor, *Archivo General de Navarra (1134-1194)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1997.
- BARRERO GARCÍA, Ana María, La difusión del Fuero de Jaca en el Camino de Santiago, *El fuero de Jaca: estudios*, Zaragoza: El Justicia de Aragón, 2004, 111-160 or.
- BARRIOS MARTÍNEZ, Mª Dolores, *Documentos de Monteragón: 1058-1205*, Huesca: Asociación de Amigos del Castillo de Montearagón, 2004.
- CANTERA MONTENEGRO, Margarita, *Colección documental de Santa María la Real de Nájera. Tomo I (siglos X-XIV)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1991, 8. zbk.
- CAÑADA JUSTE, Alberto, Honores y tenencias en la monarquía pamplonesa del siglo X. Precedentes de una institución, *Príncipe de Viana*, Anejo 2 (1986), 67-73 or.
- CIÉRBIDE, Ricardo, En torno a las denominaciones de la ciudad de Estella, *Fontes linguae vasconum: Studia et documenta*, 51 (1988), 53-58 or.
- La lengua de los francos de Estella, *Sancho el Sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, 3 (1993), 115-148 or.

- Onomástica personal de los francos de Estella (1090-1222). En *Actas de las III Jornadas de Onomástica Estella*, 2008, 165-186 or.
- EGUÍA Y VEAUMONT, Francisco de, *Historia de la ciudad de Estella y su merindad*, Lizarra, 1644.
- ESTÉVEZ SOLA, Juan Antonio, *Crónica Najerense*, Madril: Akal, 2003.
- FERNÁNDEZ-LAREDA, Clara (zuz.), *El arte gótico en Navarra*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2015.
- FLORISTÁN SAMANES, Alfredo, De Lizarra a Estella una reflexión geográfica, *Príncipe de Viana*, 190 (1990), 307-316 or.
- GARCÍA ARANCÓN, María Raquel, Una posible reforma de las magistraturas de Estella –Navarra- en el siglo XIII, *Vasconia: Cuadernos de historia – geografía*, 36 (2009), 37-44 or.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII, *Estudios de Historia Medieval de La Rioja*, Logroño: Universidad de La Rioja, 2009, 187-204 or.
- GIL FERNÁNDEZ, Juan (ed.), Moralejo, José L. (trad.) eta RUIZ DE LA PEÑA, Juan I.(estudio), *Crónicas Asturianas*, Oviedo: Oviedoko Unibertsitatea, 1985.
- GONZÁLEZ OLLÉ, Fernando, Etimología del topónimo Estella, *Príncipe de Viana*, 190 (1990), 329-344 or.
- GOÑI GAZTAMBIDE, José, *Colección diplomática de la Catedral de Pamplona*, Pamplona, Nafarroako Gobernua, 1997, 255 zk.
- Historia eclesiástica de Estella*, 2 bol. Iruñea: Nafarroako Gobernua, 1990-1994.
- ILUNDAIN CHAMARRO, Javier, *Los buenos hombres de Olite (siglos XII-XIV). Sociedad, poder y élites urbanas*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2017.
- JIMENO ARANGUREN, Roldán, *Terras a suis reperitur semper esse possessas: la Iglesia en Tierra Estella en la Edad Media*, Iruñea: Lamiñarra, 2007.
- JIMENO JURÍO, José María, Estella/Lizarra. Toponimia, *Fontes Linguae Vasconum: Studia et documenta*, 77 (1998), 133-164 or.
- Toponimia rural y urbana de Estella. En *Actas de las III Jornadas de Onomástica Estella*, 2008, 25-41 or.
- LACARRA, José María, *Colección diplomática de Irache*, Zaragoza: Instituto de Estudios Pirenaicos, 1965.
- Historia del Reino de Navarra en la Edad Media*, Iruñea: Nafarroako Aurrezki Kutxa, 1975.

- Una aparición de ultratumba en Estella, *Príncipe de Viana*, 15 (1944), 173-184 or.
- LACARRA, José María, eta MARTÍN DUQUE, Ángel J., *Fueros de Navarra. I.1. Fueros derivados de Jaca. Estella-San Sebastián*, Iruñea: Vianako Printzea Institutuzioa, 1969.
- LEGARDA SEMBROIZ, José Miguel, Estructuras defensivas en la ciudad de Estella. Resultados arqueológicos, *Trabajos de arqueología Navarra*, 22 (2010), 163-193 or.
- LEMA PUEYO, José Ángel, *Colección diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1990.
- Las tenencias navarras de Alfonso I «el Batallador», *Príncipe de Viana, Anexo*, 8 (1988), 61-70 or.
- Instituciones políticas del reinado de Alfonso I el Batallador, rey de Aragón y Pamplona. 1104-1134*, Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 1997.
- MARTÍN DUQUE, Ángel J., *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Iruñea: Vianako Printzea Institutuzioa, 1983.
- El fenómeno urbano medieval en Navarra, *Príncipe de Viana*, 227 (2002), pp. 727-760.
- La fundación del primer burgo navarro: Estella, *Príncipe de Viana*, 190 (1990), 317-328 or.
- Navarra en la Alta Edad Media (711-1234), *Nueva Historia de Navarra*, Francisco Javier Navarra (ed.), Barañain: EUNSA, 2010.
- MENÉNDEZ PIDAL DE NAVASCUÉS, Faustino, RAMOS AGUIRRE, Mikel eta OCHOA DE OLZA, Esperanza, *Sellos medievales de Navarra: estudio y corpus descriptivo*, Iruñea: Nafarroako Goebnua, 1995.
- MORET, José de. *Anales del Reino de Navarras T. I.*, Tolosa: Casa editorial de Eusebio López, 1890.
- NÈGRE, Ernest, *Toponymie générale de la France*, bol. I, Ginebra: Librairie Droz, 1990.
- PAVÓN BENITO, Julia, Fuero de Jaca y Fuero de Estella. Observaciones críticas. *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaca en la Corona de Aragón (siglos XII-XVIII)*, 3. bol., Zaragoza: Aragoiko Gobernua, 1993, 341-355 or.
- RAMOS AGUIRRE, Mikel, Intervenciones arqueológicas en el castillo de Estella (2001-2010), *Trabajos de Arqueología Navarra*, 27 (2015), 185-218 or.
- RODRÍGUEZ DE LAMA, Ildfonso, *Colección diplomática medieval de la Rioja (923-1225)*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1976-1979.

SANTAMARÍA, Ricardo, La muerte de un rey. Repercusiones territoriales del asesinato de Sancho IV Garcés (1076) en el área navarro-riojana, *Príncipe de Viana*, 253 (2011), 249-262 or.

TUDELA, Guillaume de, *La chanson de la croisade Albigeoise: texte original*, Michel Zink (intr.), Paris: Librairie Générale Française, 1989.

UBIETO ARTETA, Antonio, *Cartulario de San Millán de la Cogolla (759-1076)*, Valentzia: Anubar, 1976.

-*Cartulario de Albelda*, Valencia: Anubar, 1960.

-*Cartulario de San Juan de la Peña*, Valentzia: Anubar, 1962.

VÁZQUEZ DE PARGA, Luis, LACARRA, José María eta URÍA RÍU, Juan, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 1998.